

Tilburg University

Duurzaamheid

Drees, W.B.

Published in:
Duurzame duurzaamheid

Publication date:
2020

Document Version
Early version, also known as pre-print

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):
Drees, W. B. (2020). Duurzaamheid: Heilige plicht of politieke opgave? In K. Pansters (Ed.), *Duurzame duurzaamheid: Ecologische bekering en betrokkenheid* (pp. 211-222). Eburon.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Te verschijnen in *Duurzame Duurzaamheid:*

Ecologische bekering en betrokkenheid

Krijn Pansters (red.), 2020.

Versie als ingediend, 9 oktober 2019

Duurzaamheid: Heilige plicht of politiek opgave?

Willem B. Drees¹

Inspirerend. Visionair. Dringend. Dat kenmerkt veel bijdragen over religie en duurzaamheid. Terecht, want er zijn ernstige problemen. Urgent zijn ze ook – de zeespiegel stijgt, permafrost blijkt niet permanent, en ijs op Groenland en Antarctica komt in beweging. Daarom, zo de titel van dit boek, worden we opgeroepen tot ‘ecologische bekering’ voor ‘duurzame duurzaamheid’. Ecologische betrokkenheid moet deel worden van onze identiteit, geworteld in geloof en kennis.

Een prijzenswaardig streven. Zorg over klimaatverandering en verlies van biodiversiteit deel ik, en daarmee ook de oproep tot gedragsverandering, individueel en collectief. Maar ik heb reserves bij de vergroening van geloof, in het bijzonder bij de wijze waarop sommige advocaten van ‘world religions and ecology’ de natuurwetenschappen gebruiken.² Het lijkt me dat wetenschap dan een levensbeschouwelijke rol krijgt, terwijl religieuze tradities instrumenteel worden gebruikt. Als we de aarde heilig verklaren³, wat betekent dat dan? Als we duurzaamheid, waaronder het dempen van klimaatverandering, tot een heilige plicht maken, winnen we waarschijnlijk in engagement. We

---

¹ Department Filosofie, Tilburg University, Tilburg, NL. Met dank aan studenten wijsbegeerte in de cursus Toegepaste ethiek, 2019-2020, voor het delen van hun ideeën over ethiek en klimaatverandering. Uit oogpunt van transparantie meld ik hierbij tevens dat de genoemde artikelen van Hulme en De Witt (2015) en van Tucker en Sideris (2019) zijn voortgekomen zijn uit initiatieven van de auteur als de redacteur van *Zygon: Journal of Religion and Science*.

² ‘Vergroening van geloof’ is als uitdrukking geïnspireerd door de programmatische titel *The Greening of Faith: God, the Environment, and the Good Life*, onder redactie van John E. Carroll, Paul Brockman, and Mary Westfall (Hanover, NH. 1997). De ‘world religions and ecology’ conferenties gingen uit van het Center for the Study of World Religions van de Harvard Divinity School, de theologische faculteit waar de initiatiefnemers, Mary Evelyn Tucker and John Grim, destijds verbonden waren; voor de gepubliceerde boeken, zie <http://fore.yale.edu/publications/books/cswr/>. Nu geven Tucker en Grim vorm aan het *Yale Forum on Religion and Ecology* (<http://fore.yale.edu/>), en in dat verband ook het multimediale *Journey of the Universe* project.

³ Als uitdrukking ook geïnspireerd door een boektitel: *This Sacred Earth: Religion, Nature, Environment*, edited by Roger S. Gottlieb (New York 1996).

kunnen echter ook iets verliezen: de waardering voor compromissen in een democratisch proces waarbij telkens weer rekening gehouden wordt met andersdenkenden, en daarmee samenhangend de waardering voor pragmatische, technologische en economische stappen. Duurzaamheid: Ja. Een heilige plicht? Misschien iets bescheidener, een menselijke en politieke opgave?

Journey of the Universe: Een nieuw scheppingsverhaal?

Journey of the Universe is een film en website. Beeldend wordt het verhaal verteld van de ontwikkeling van ons heelal, van de oerknal tot heden, van eenvoudige levensvormen tot en met de mens. De film laat zien hoe we de complexiteit en dynamiek van de kosmos tegenwoordig wetenschappelijk begrijpen. De film toont ook de schoonheid van het heelal, poëtisch en artistiek. Zoals religies in scheppingsverhalen onze plaats in de kosmos uit hebben gedrukt, zo kan wetenschap dat vandaag de dag doen. Wij mensen zijn deel van het grote geheel, als hart en ziel van het heelal. In deze geest zijn beelden en metaforen van de wereldreligies en wijsheidstradities gewoven in het verhaal van de veertien miljard jaar ontwikkeling van het heelal, een verhaal dat moet aansporen tot verwondering en tot zorg voor de ecologische verbanden waar wij deel van zijn. Aldus een parafrase van de karakterisering van de film door Mary Evelyn Tucker, een godsdienstwetenschapper die één van de initiatiefnemers is tot deze film en het begeleidende multimediale project.⁴

Het verhaal is fraai verteld. Het werkt als een scheppingsverhaal. De antropoloog Clifford Geertz gaf aan dat in religieuze symbolen, rituelen en verhalen menselijke gemeenschappen hun wereldbeeld en hun ethos, hun affectieve en morele oriëntatie, verbinden. Wanneer over God wordt gesproken als de schepper van onze wereld, dan lijkt dat iets te zeggen over de bron van het bestaan, maar ook over een passende houding, van dankbaarheid en zorg. Geertz signaleerde dat in religies 'models of the world' tevens 'models for the world' zijn, visies op het bestaan én visies voor het bestaan, ideeën over de wenselijke toekomst.⁵ In deze zin is *Journey of the Universe* inderdaad een nieuw religieus verhaal, waarin het wetenschappelijke verhaal over de aard van de werkelijkheid verteld wordt met het oog op een affectieve en morele boodschap.

---

⁴ Zie de webpagina <https://www.journeyoftheuniverse.org/about>. De verteller in de film, en mede initiator van het project, is Brian Swimme, een Amerikaanse kosmoloog.

⁵ Clifford Geertz, 'Religion as a Cultural System,' in *Anthropological Approaches to the Study of religion*, ed. M. Banton (London 1966), p. 1-46; reprinted in Geertz, *The Interpretation of Cultures* (New York 1973).

De rol van natuurwetenschap en wetenschappers

Filosofen stellen ongemakkelijke vragen bij het verweven van feitelijke en normatieve elementen. Voeding kan aanbevolen worden als geheel 'natuurlijk', maar dat betekent niet dat het gezond is – ook vergif kan natuurlijk zijn. En omgekeerd, gedrag dat zou worden gekarakteriseerd als 'tegennatuurlijk' is daarom nog niet moreel verwerpelijk. Feiten en waarden zijn wijsgerig te onderscheiden, al zijn ze verweven in het menselijk bestaan, en dus ook in de verhalen en symbolen waarmee wij ons bestaan interpreteren en onze identiteit uitdrukken. Moderne natuurwetenschap is succesvol door zich te beperken tot het beschrijven en verklaren. Oordelen over schoonheid en goedheid zijn géén wetenschappelijke oordelen. De natuurwetenschappelijke beschrijving van de ontwikkeling van onze werkelijkheid is géén basis voor een morele boodschap. De grootsheid van de kosmos kan verwondering of verbijstering oproepen, maar ook iemand onverschillig laten. De interpretatie die een 'evolutionair epos' of 'kosmisch perspectief' kenmerkt, is een interpretatie die door de vertellers wordt toegevoegd aan de wetenschappelijke inzichten die worden aangehaald.

Niet alleen wordt zo wetenschappelijke kennis tot een scheppingsverhaal gemaakt, maar ook wordt de wetenschapper dan degene die bijzonder inzicht in de diepere betekenis van het gebeuren heeft. En daarmee wordt de wetenschapper als een priester, die verwondering en heil bemiddelt. Verwondering over dat wat we weten; het gaat er niet om een goedkoop mysterie te introduceren waar onze kennis nog tekort schiet, een god-van-de-gaten. Het kosmische epos vertelt dat wat wordt begrepen, althans, dat wat wordt begrepen door enkelen – de wetenschappers, die voor ons dieper inzicht en de verwondering bemiddelen.⁶

Een gezamenlijk verhaal van en voor alle mensen?

Door het wetenschappelijke verhaal als een normatief verhaal te gebruiken, is het niet te vermijden dat het een verhaal wordt waarin de mens een centrale plaats in neemt. Tucker noemt het antropokosmisch, en bestrijdt dat dat antropocentrisch zou zijn – maar Lisa Sideris noemt de antropokosmische visie op de werkelijkheid 'anthropocentrism on steroids'.⁷ Immers, het verhaal

---

⁶ Deze kritische kanttekening is geïnspireerd door Lisa H. Sideris, *Consecrating Science: Wonder, Knowledge, and the Natural World* (Oakland 2017). Zij gaat niet alleen in op godsdienstwetenschappers zoals Mary Evelyn Tucker, Loyal Rue en anderen die een evolutionair epos als nieuw scheppingsverhaal presenteren, maar ook op natuurwetenschappers zoals Richard Dawkins en E.O. Wilson, die het wetenschappelijke verhaal gebruiken voor een morele boodschap.

⁷ Lisa H. Sideris, 'Wonder Sustained: A Reply to Critics', in: *Zygon: Journal of Religion and Science* 54: 426-453, p. 446. In dit artikel reageert Sideris onder meer op de uitgesproken reactie van Tucker op haar boek

dient duidelijk te maken wat de plaats, betekenis en verantwoordelijkheid van de mens is. Indien daarbij de mens wordt gezien als ‘the heart and mind of the cosmos’, dan is dat weinig terughoudend. Misschien is het niet gericht op het belang voor de mens, in instrumentele zin, geen egoïsme, maar wel is de mens in deze vertelling het belangrijkste venster op de kosmos. Levensbeschouwelijk misschien terecht, als zelfreflectie voor ons mensen in relatie tot onze belangen, maar een keus die het wetenschappelijke verhaal een eigen draai geeft. In dat licht is het klimaatprobleem ook geen probleem voor het klimaat; we hoeven de Aarde niet te redden. Klimaatverandering is een probleem voor ons als mensen; het bedreigt de wijze waarop wij leven, en in samenhang daarmee de situatie voor diverse andere levensvormen.

Niet alleen werkt het als een scheppingsverhaal. Het wordt gepresenteerd als ons *gezamenlijke* scheppingsverhaal, een verhaal dat voor alle mensen geldt. Bij het vertellen van dat verhaal worden dan ook beelden en begrippen uit verschillende tradities verweven. Dat is fraai, maar behandelt ook de afzonderlijke tradities als bronnen waaruit losse elementen kunnen worden geput. En in de serie *Religions of the World and Ecology* lijken auteurs, en nog meer de initiatiefnemers van de serie, op zoek te zijn naar elementen uit tradities die bruikbaar zijn om ons te helpen een passende reactie te vinden op de ecologische crisis.⁸ En daarmee op zoek naar een hervorming van die tradities, door de wenselijke elementen naar voren te halen.

Misschien is bij die hervorming Franciscus van Assisi eerder het geliefde voorbeeld dan Benedictus van Nursia, om voorbeelden uit de christelijke traditie te gebruiken. Al lijkt me een dergelijke keuze verder te bevragen. Franciscus wordt eerder geassocieerd met ongerepte natuur, wildernis; de Benedictijnen met het in cultuur brengen van land – maar is het realiseren van cultuur, inclusief technologie, niet een waardevolle karakteristiek van de menselijke natuur? En heeft dat niet veel gedaan voor het bestrijden van honger en armoede? Overigens zie je soms, naast de idealisering van wildernis, ongerepte natuur, in de toonzetting van dergelijke kosmische bespiegelingen ook een omarming van technologie, en daarmee expansie van de menselijke sfeer tot een wereldomvattend geheel; vaak is Pierre Teilhard de Chardin op de achtergrond aanwezig.⁹

Consecrating Science: Mary Evelyn Tucker, ‘Journey of the Universe: Weaving Science with the Humanities’, *Zygon: Journal of Religion and Science* 54: 409-425.

⁸ Bijvoorbeeld in *Buddhism and Ecology: The Interconnection of Dharma and Deeds*, edited by Mary Evelyn Tucker and Duncan Ryuken Williams (Cambridge, MA, 1997); het ‘Series Foreword’ van Tucker en John Grim staat in dit deel op pp. xv-xxxiii. Typend lijkt me het beeld van mijnbouw: ‘the environmental ethics philosopher J. Baird Caldicott has suggested that scholars and others ‘mine the conceptual resources’ of the religious traditions as a means of creating a more inclusive global and environmental ethics’ (p. xxii).

⁹ Tucker, ‘Journey of the Universe’, p. 420-422; Sideris, ‘Wonder Sustained’, p. 447.

Terug naar de serie boeken. De inzet is het mobiliseren van ‘de wereldreligies’, in gezamenlijkheid. Een inzet die vooral oog heeft voor het gemeenschappelijke. Een vriendelijke houding. Het lijkt echter verder te gaan dan wetenschap, inclusief kennis van de godsdiensten, oplevert en kan opleveren. De gemeenschappelijke morele agenda is er eerst, en krijgt praktisch gestalte doordat uit de tradities die stemmen worden geselecteerd die daaraan kunnen bijdragen.

Een laatste zorg, naast het gebruik van tradities als bronnen voor beelden en het selectief omgaan met tradities, is het gebruik van de acute problematiek om de relevantie van religieuze tradities opnieuw neer te zetten. Enerzijds is er zelfkritiek. Kenmerkend zijn de telkens weer terugkerende verwijzingen naar het artikel van Lynn White, ‘The Historical Roots of Our Ecological Crisis’ uit 1967.¹⁰ Mensen hebben altijd al hun omgeving veranderd, net als andere levensvormen dat doen – koralen bouwen de omgeving waarin ze leven. Maar, zo White die de ontwikkeling van de Europese ploeg als karakteristiek moment neemt, een exploiterende houding zou in de vroege middeleeuwen opgekomen zijn dankzij het christendom. Als rolmodel, tegen deze trend in, beveelt hij ons Franciscus van Assisi aan, een Italiaanse mysticus die alles zag als beziel, bestemd ter ere van de Schepper, niet primair ten dienste van de mens. Benedictus wordt door White niet genoemd, maar duidelijk is dat de Benedictijnse kloosters, met het *ora et labora*, dat in het bijzonder gestalte kreeg door de ontwikkeling van het land, in dit perspectief aan de verkeerde kant van de geschiedenis staan.

Samenhangend met de zelfkritiek is er ook echter een nieuw vertrouwen in de relevantie van religie. Dat is al te vinden aan het eind van het artikel van Lynn White: ‘Since the roots of our trouble are so largely religious, the remedy must also be essentially religious, whether we call it that or not.’ Dit nieuwe vertrouwen in de relevantie van religie dient niet alleen de aanpak van milieuproblemen, maar gebruikt die problemen ook als instrument in een polemiekt met seculiere stromingen en trends in de samenleving.

En de geesteswetenschappen?

Is het ontwikkelen van een nieuw verhaal, zoals de *Journey of the Universe*, een taak van wetenschappers? Wat Tucker betreft wel, en niet alleen van de natuurwetenschappers maar ook van godsdienstwetenschappers en anderen uit de geesteswetenschappen, die metaforen en beelden aanreiken. Haar reactie op het boek van Sideris kreeg als ondertitel ‘Weaving Science with the Humanities’. Aan het slot zet ze zich af tegen de kritische overwegingen van Sideris; het beste

---

¹⁰ Lynn White, ‘The Historical Roots of Our Ecological Crisis,’ in *Science* 155 (10 March 1967), p. 1203-1207.

academische werk zou ingezet moeten worden ten gunste van een bloeiende toekomst voor ons gezamenlijke planetaire leven.¹¹

Is dit wat de geesteswetenschappen moeten doen? Inspiratie leveren, de taal verrijken om zo de boodschap te versterken? Het is nogal een nogal beperkte versie van samenwerking, van interdisciplinariteit. Lisa Sideris stelt daar tegenover de rol van geesteswetenschappen juist is gelegen in het stellen van ongemakkelijke vragen. Dergelijke vragen kunnen diversiteit, ongelijkheid, vertekende perspectieven, overschatting van natuurwetenschap, en andere zaken betreffen.¹²

Ook Bron Taylor, in zijn boek *Dark Green Religion*, signaleert dat hoewel sommige milieufilosofen, historici, literatuurwetenschappers, en godsdienstwetenschappers enthousiast een groene spiritualiteit promoten, hun disciplines ook een kritische rol hebben.¹³ Hoewel zelf ook een pleitbezorger, heeft hij oog voor diversiteit en dubbelzinnigheid. Dat past wat mij betreft ook bij de aard van geesteswetenschappen. Immers, als geesteswetenschappers beschrijven en evalueren we de wijze waarop mensen zichzelf verstaan en uitdrukken, menselijke overtuigingen en praktijken. De geesteswetenschappen zijn betrokken in kritische zelfreflectie: mensen bestuderen het gedrag van mensen. En de verworven inzichten, in al hun voorlopigheid, kunnen zelf weer voorwerp worden voor verdere bestudering als ook het gedrag van mensen beïnvloeden, en daarmee het materiaal voor de geesteswetenschappen. Zo hebben de geesteswetenschappen een circulariteit die de natuurwetenschappen niet kennen. Wat de geesteswetenschappen inbrengen in de menselijke sfeer is kennis over menselijke tradities en overtuigingen, maar ook een kritische reflectie daarop.¹⁴

Geesteswetenschappen zijn dus een bron van kennis, maar ook zijn ze anders dan natuurwetenschappen. Daardoor worden geesteswetenschappers eerder partij in een debat; uitkomsten van de geesteswetenschappen worden zelf weer deel van de menselijke cultuur. Het meest kenmerkende van de geesteswetenschappen is de menselijke zelfreflectie. Die houding kan

---

¹¹ Tucker, 'Journey of the Universe: Weaving Science with the Humanities', p. 242.

¹² Sideris, 'Wonder Sustained', p. 443: 'The project [of *Journey of the Universe*] steers clear of humanistic perspectives of the sort marshalled in O'Dell Chaib's important analysis, perspectives from environmental justice, history and philosophy of science, gender studies and feminist philosophy, science and technology studies, and other humanistic contributions that might temper *Journey's* claims and encourage greater reflection on its forms of knowledge production or its investment in a transcendent human who figures centrally as the knower of the universe.' The reference is to Courtney O'Dell-Chaib, 'The Shape of Wonder? Consecrated Science and New Cosmology Affects.' *Zygon: Journal of Religion and Science* 54: 387-395.

¹³ Bron Taylor, *Dark Green Religion: Nature Spirituality and the Planetary Future* (Berkeley 2010), p. 209.

¹⁴ Zie Willem B. Drees, *Naked Ape or Techno Sapiens? The Relevance of Human Humanities*. Inaugural address, Tilburg University, 30 januari 2015; verder uitgewerkt in *Human Humanities* (in voorbereiding).

een al te sterk fanatisme dempen. Waar de activist mensen wil mobiliseren, wijzen historici, cultuurwetenschappers, en godsdienstwetenschappers op menselijke variatie, en stellen ze daarbij samen met de filosofen ongemakkelijke vragen. Dat doet, naar de beleving van een activist, misschien géén recht aan de urgentie van de problematiek, waar alles voor moet worden ingezet. Maar maakt de urgentie van klimaatproblemen argumentatief alles geoorloofd?

Voordat we verder gaan over de vraag naar duurzaamheid, het klimaatprobleem, even een klein terzijde. In 1996 publiceerde ik *Van Niets tot Nu: Een wetenschappelijke scheppingsvertelling*. Dat was ook een poging om geïnformeerd door de natuurwetenschappen een groot verhaal te vertellen, over de ontwikkeling van onze wereld van het allereerste begin tot heden, waarbij het tiende en laatste thema ‘Verantwoordelijkheid’ was, met de inleidende regels: ‘Tussen hoop en vrees/ onze naasten/ het leven/ hier op Aarde/ tussen hoop en vrees/ het grootse project/ van denken/ en mededogen/ op een weg/ van vrijheid.’¹⁵

Ondanks mijn kanttekeningen bij het *Journey of the Universe* project is wat mij betreft beeldend spreken over wetenschap én over onze plaats en mogelijkheden in een groter verband alleszins legitiem. Het is daarmee echter zelf niet een wetenschappelijk werk, zou ik zeggen, maar een persoonlijke expressie geïnformeerd door wetenschappelijke kennis. Ik gebruik ook niet het gezag van de natuurwetenschappen om morele of affectieve boodschappen te ondersteunen; de morele en affectieve overwegingen moeten, in al hun kwetsbaarheid en voorlopigheid, op eigen benen staan, ook al wordt de betekenis verbonden met de situatie zoals we die nu, mede door de wetenschappen, hebben leren kennen. Juist het onderscheiden van wetenschappelijke input, morele oordelen, en levensbeschouwelijke interpretaties biedt, volgens mij, ruimte om zorgvuldig met wetenschappelijke kennis én met religieuze en niet-religieuze oriëntaties om te gaan.

Hoe verder?

Wat is de rol van wetenschap in verband met de ecologische uitdagingen waar we voor staan? En wat is de rol van overtuigingen, religieus of niet-religieus? Een aantal vragen zijn te onderscheiden.

Vanzelfsprekend lijkt me dat de vraag naar feiten en verklaringen primair één is voor natuurwetenschappers. Dat gaat niet alleen over de globale vragen, of er klimaatverandering is, of verlies van biodiversiteit, en of die door de mens veroorzaakt is. Het antwoord op die vragen is trouwens: ‘ja’. Interessanter is de analyse van de vormen die deze verandering aanneemt, de vraag waar wat er gebeurt, wanneer dat zal zijn, en wie daardoor getroffen zal worden. De rapporten van het International Panel on Climate Change, het IPCC, bieden wat dat betreft de beste antwoorden, in toenemende detaillering. Een nuance: de vraag is wat er gebeuren zal – als we verder gaan op de

---

¹⁵ Willem B. Drees, *Van Niets tot Nu: Een wetenschappelijke scheppingsvertelling* (Kampen 1996), p. 8, 52.

huidige weg, of als we bepaalde stappen zetten. Het gaat om kennis van de huidige stand van zaken en om scenario's voor de toekomst. Daarmee gaat het dus ook over scenario's voor het mitigeren van de impact en voor aanpassing aan te verwachten ontwikkelingen.

Bij het vaststellen van de stand van zaken en de verwachtingen voor de toekomst is er ook een rol voor geesteswetenschappers, al wordt het voortouw genomen door natuurwetenschappers. Zo analyseerde het wetenschapsfilosofische proefschrift van Arthur Petersen onzekerheid in klimaatmodellen en de wijze waarop dat doorwerkt in advisering aan beleidsmakers.¹⁶ Bij de voorbereiding van het Fifth Assessment Report van het IPCC, in 2014, waren twee filosofen 'lead authors', temidden van circa 800 van dergelijke leidende auteurs. Zij zouden verantwoordelijk worden voor een sectie over rechtvaardigheid. John Broome, één van de filosofen, heeft er voor gestreden om een meer fundamentele overweging over waarden en welzijn op te nemen, en dat is ook gebeurd. Met alle vragen die daarbij in het spel komen – waarde voor mensen en voor anderen, individueel en collectief, en de operationalisering daarvan. In het rapport kwam een passage over de wijze waarop belangen van toekomstige generaties worden meegenomen, én rekening wordt gehouden met geografische verschillen in beschikbaarheid van geld en de betekenis van dergelijke middelen.¹⁷

Bij het beschrijven van de situatie en de analyse van mogelijke scenario's spelen begripsmatige en normatieve overwegingen een rol. Vanzelfsprekend wordt dat veel duidelijker wanneer beleid moet worden vastgesteld, en dus besluiten daarover genomen moeten gaan worden. Dat is de focus van *Why We Disagree about Climate Change* van Mike Hulme – een boek uit 2009 dat, ondanks de titel, niet zozeer gaat over onenigheid over klimaatverandering als zodanig, zoals bij de Amerikaanse klimaatsceptici, maar over verschillende opvattingen over het belang van klimaatverandering en onze omgang daarmee.¹⁸ In '(Still) Disagreeing about Climate Change: Which Way Forward?' uit 2015 beschrijft hij vier verschillende houdingen.¹⁹ Als typisch moderne houding typeert hij de houding van diegenen die proberen te analyseren welke risico's in de toekomst aan de orde zijn, en hoe we die hanteerbaar kunnen maken. In een meer radicale reactie staat

---

¹⁶ Arthur C. Petersen, *Simulating Nature: A Philosophical Study of Computer-Simulation Uncertainties and Their Role in Climate Science and Policy Advice* (Apeldoorn 2006), 2d edition (Boca Raton, FL. 2012)

¹⁷ John Broome, 'Philosophy in the IPCC,' in *Philosophy for the Real World: An Introduction to Field Philosophy with Case Studies and Practical Strategies*, edited by Evelyn Brister and Robert Frodeman (Boca Raton, FL. 2020).

¹⁸ (Cambridge 2009).

¹⁹ Mike Hulme, '(Still) Disagreeing about Climate Change: Which Way Forward?', in *Zygon: Journal of Religion and Science* 50: 893-905.

klimaatverandering voor het falen van het kapitalistische systeem; het kan dan ook voedingsbodem zijn voor een revolutionaire verandering naar een rechtvaardige samenleving. Een derde houding ziet in klimaatverandering vooral het verlies van een meer harmonieus samenspel van mens en overige natuur. Een vierde stroming ziet klimaatverandering in het licht van het aanbreken van het Antropoceen, het geologische tijdvak waarin menselijke activiteit wereldwijd impact heeft, en mensen dus bewust die verantwoordelijkheid op zich moeten gaan nemen.²⁰ Het veld is ongetwijfeld fijnmaziger te beschrijven.²¹

In de huidige context is relevant om te signaleren dat er dergelijke verschillen in houding en wereldbeeld zijn; pluralisme is een gegeven. De vraag is vervolgens hoe we daarmee om kunnen gaan. Met Hulme zie ik weinig in pogingen om iedereen tot dezelfde zienswijze te krijgen, en nog minder in benaderingen die veronderstellen dat dat het eerste is dat moet gebeuren. Gegeven de diversiteit aan opvattingen moeten we investeren in de condities nodig om met de pluraliteit die er is, verder te komen. Dat vereist dat wetenschap erkend wordt, maar niet als spelbepaler wordt ingezet. Het betekent dat het bestaan van verschillende interpretaties van klimaatverandering wordt erkend en zelfs aangemoedigd. Het betekent ook dat we werken aan vormen van politieke representatie waarbij, juist bij stevige verschillen van opvatting, ook degenen die niet hun zin krijgen zich toch gehoord voelen. Het doel is belangrijk, maar de middelen waarmee we er aan werken zijn dat eveneens.²²

Politieke processen zijn soms teleurstellend, zeker indien je voor de langere termijn een vaste koers wilt hebben, 'duurzame duurzaamheid'. Met een minderheid van de stemmen maar een meerderheid van de kiesmannen kwam er een nieuwe president in de Verenigde Staten die hun commitment aan het akkoord dat in Parijs was gesloten introk. Echter, in een tijd van autocratische bestuurders, al dan niet met democratische legitimatie, moeten we volgens mij juist vasthouden aan het publieke politieke proces. Inclusief twee belangrijke nuances van het idee van democratie. Allereerst gaat het ook om het rekening houden met minderheden, met andersdenkenden. Liefst wisselende minderheden; geen permanente zwart/wit scheidslijn. En het is niet alleen de besluitvorming van vandaag, maar ook de in wetgeving en verdragen geconsolideerde inzichten en

---

²⁰ David Grinspoon, *Earth in Human Hands: Shaping Our Planet's Future* (New York, 2016) is wat dat betreft informatief én ambitieus. Wat mij betreft had hij meer oog mogen hebben voor de veelheid aan meningen en belangen die mensen nu eenmaal hebben, maar de oproep tot verantwoordelijkheid op planetaire schaal lijkt me goed onderbouwd.

²¹ Zie bijvoorbeeld Annick De Witt, 'Climate Change and the Clash of Worldviews: An Exploration of How to Move Forward in a Polarized Debate', in *Zygon: Journal of Religion and Science* 50: 906-921.

²² De slotzin geeft weer wat Hulme, '(Still) Disagreeing', schrijft op blz. 902, 'Ends matter, but so do means.'

normen van het verleden, die al te abrupte en autocratische wispelturigheid zouden moeten dempen.

Ons lot in handen van het politieke proces leggen is vervelend. De uitkomst is niet altijd duurzaam, er zijn geen garanties, en het gaat niet snel. Maar het is uiterst belangrijk indien we niet alleen staan voor duurzaamheid in ecologische zin, maar ook andere waarden willen realiseren. Juist omdat over duurzaamheid opvattingen verschillen, hebben we een procedurele, deliberatieve democratie nodig. Dan valt misschien samen te werken aan kleine stappen in de goede richting, ook samenwerking tussen hen die ecologisch bekeerd zijn, zoals beschreven in het inleidende hoofdstuk van Krijn Pansters, en mensen die de wereld anders beleven.

Als uitkomst van dat politieke spoor, kom je al gauw uit bij kleine stappen en compromissen, met de instrumenten van economie en technologie. Schaarste – als negatieve houding die economische wetenschappen typeert bekritiseerd in een citaat in het inleidende hoofdstuk²³ – is daarbij een realiteit, die stimuleert tot prudent beheer en gezamenlijke keuzes. Tot de kleine stappen hoort het gebruiken van financiële middelen en technologische ontwikkelingen, zoals het beprijzen van uitstoot waarbij verborgen kosten worden meegenomen en gedrag wordt gestuurd, en het ontwikkelen van meer duurzame vormen van energieopwekking en opslag. Overzichtelijke stappen, concreet. We hebben in elk geval één bemoedigend voorbeeld waar we een mondiaal probleem gezamenlijk hebben weten aan te pakken, het gat in de ozonlaag – vooral door bepaalde drijfgassen in spuitbussen en koelkasten te vervangen door andere.²⁴

Wetenschap informeert ons over bedreigingen, maar het spreken van bedreigingen importeert al een antropocentrisch waardeoordeel. Over de aanpak van de problemen bestaan verschillende ideeën; pluralisme is een menselijk gegeven. Dat maakt dat er géén korte weg is naar eendrachtigheid, ook niet via ecologische bekering of een nieuw kosmisch scheppingsverhaal. We hebben het politieke proces nodig, en moeten dus leven met de kwetsbaarheid van dat proces. Duurzaamheid wordt niet duurzaam; het is telkens weer iets om naar te streven. Kwetsbaar, als het leven en samenleven zelf.

---

²³ Krijn Pansters, 'Duurzaam duurzaam. Ecologie als ethiek', in *Duurzame duurzaamheid: Ecologische bekering en betrokkenheid*, onder redactie van Krijn Pansters (** 2020), p. 8 [in de losse versie]. Het citaat waar naar verwezen wordt is van Dawn Nothwehr.

²⁴ David Grinspoon, *Earth in Human Hands*, p. 133-145.